

سلجوقیان قدرتمند و دیرپا

● حمید شمس‌الدین
دانشجوی کارشناسی ارشد رشته تاریخ دانشگاه تهران

قرن‌های ۶ و ۵ ه.ق (۱۱۲ و ۱۱۱ م) بر بخش‌های بزرگی از آسیای غربی، شامل ایران کنونی، فرمان‌روایی داشتند، در اصل غذای ترکمن بودند که در دوران سامانی در اطراف دریاچه خورازم (آرال)، سیردریا و آمودریا می‌زیستند. پس از مدتی با غلبه بر غزنویان^۱، به قدرت بلامنازع خراسان تبدیل شدند و با اعلام تبعیت از خلافت عباسی، به تحکیم دولت و تثبیت مشروعیت سیاسی خود پرداختند. ابتدای سلطنت سلجوقیان را باید خطبه‌ی سلطنت رکن‌الدین ابوطالب طغرل بن میکائیل بن سلجوقی، در تاریخ شوال ۴۲۹ ه.ق در نیشابور دانست که با به سلطنت رسیدن ملک‌شاه بن آلپ ارسلان (۴۸۵-۴۶۵ ه.ق) به اوج خود رسید و با مرگ سلطان سنجر در شرق رو به زوال رفت؛ سرانجام سقوط نهایی آن هم با مرگ سلطان طغرل سوم (۵۹۰ ه.ق) بود هر چند سلجوقیان بزرگ سقوط کردند، ولی شاخه‌هایی از آن در کرمان و روم باقی ماند.

دوره‌ی سلجوقیان یکی از قدرتمندترین و دیرپاترین دوران در تاریخ ایران زمین به شمار می‌رود. در این دوران بود که فروپاشی خلافت عباسی در سرزمین‌های تحت سلطه سلجوقیان رخ داد. به‌طور کلی می‌توان دوره‌ی سلجوقیان را دوره‌ی تکوین و تکامل دیوان‌سالاری دانست که با ریشه‌های عمیق تاریخی دیوان‌سالاری ایرانیان مسلمان آن دوره پیوند خورده بود. علاوه بر این، ترکان سلجوقی با ایجاد نوع جدیدی از دولت اسلامی، گام‌های مهمی برای زدودن تشنج بین‌تئوری و عمل و آرمان و واقعیت برداشتند^۲. اما فقر منابع و مآخذ تاریخی و هم‌چنین پیچیدگی مسائل اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و به‌ویژه سیاسی، محققان تاریخی را در روشن کردن بعضی زوایای تاریک این دوره ناکام گذاشته است.

از مهم‌ترین منابع این دوره می‌توان به: سیاست‌نامه (سیرالملوک) / خواجه نظام‌الملک طوسی (وزیر سلطان آلپ ارسلان و ملک‌شاه سلجوقی)، الکامل فی‌التاریخ / ابن اثیر، فارس‌نامه / ابن بلخی (که معاصر سلطان محمد بن ملک‌شاه بوده است و ارزش کتاب او در جغرافیانگاری است.) / راحة الصدور و آية السرور فی تاریخ

■ تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره سلجوقیان
■ شهرام یوسفی فر
■ تهران، انتشارات دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۷

قرن پنجم و ششم ه.ق از حیث نثر فارسی (بیشتر مدح و ستایش پادشاهان) و نفوذ تصوف و عرفان در شعر فارسی یکی از ادوار بسیار مهم ادبی در تاریخ و زبان فارسی به‌شمار می‌رود. در این دو قرن، نه تنها نثر فارسی دنباله‌ی ترقیات قرن ۴ ه.ق را طی کرد؛ بلکه به‌مراتب بیش از شعر رونق گرفت و تحول یافت. چنان که از حیث تنوع و تعدد آثار نمی‌توان هیچ‌یک از ادوار ادبی را با این دو قرن مقایسه کرد. در همین دوره یکی از بزرگ‌ترین دولت‌های تاریخ اسلام و ایران یعنی دولت سلجوقیان شکل گرفت. شکل‌گیری این دولت هم‌زمان با افول خردورزی و تفکر عقلی در جغرافیای اسلام بود. سلجوقیان یا آل سلجوق، که در

می‌توان دوره‌ی سلجوقیان را دوره‌ی تکوین و تکامل دیوان‌سالاری دانست که با ریشه‌های عمیق تاریخی دیوان‌سالاری ایرانیان مسلمان آن دوره پیوند خورده بود

دسته تقسیم‌بندی می‌کند.

۱- منابع تاریخ‌نگاری سلسله‌ای مانند: نصره‌القدره و نخبه اصره (اهمیت آن از نظر ادبی است و الگویی برای دبیران پس از خود شده است)، زبده التواریخ، اخبار الامرا و الملوك السلجوقیه/ صدرالدین علی‌حسینی (اهمیت خاص آن در ارائه‌ی اطلاعاتی دباب اتابکان آذربایجان و روابط شاهان نواحی مختلف سلجوقی است) (ص ۶)، العراضه فی الحکایه السلجوقیه/ محمد بن عبدالله بن نظام حسینی یزدی ۲- منابع عمومی تاریخ‌نگاری در دوره‌ی سلجوقیان مانند: مجمل التواریخ و القصص/ مؤلف ناشناس، المنتظم فی تاریخ الملوك و الامم/ عبدالرحمن ابن الجوی (اطلاعاتی از کتب مؤلفانی که آثاری در باب تاریخ اولیه سلجوقیان داشته‌اند، به‌دست می‌دهد). ۳- سایر منابع تاریخ ایران در دوره‌ی سلجوقیان مانند: تاریخ افضل/ افضل‌الدین کرمانی (به‌ویژه در مورد وقایع قرن ۶ ق. مهم است) یا فارس‌نامه/ ابن بلخی ۴- اسناد تاریخی مانند: منتجب‌الدین/ اتابک جوینی، لتوسل الی الترسل، منشی بغدادی، که در مورد مسائل مختلف سیاسی، اداری و اقتصادی دوره سلجوقی و خوارزمشاهی مهم است (ص ۱۲). ۵- نظری به تحقیقات در تاریخ سلجوقیان مانند: از سلاجقه تا صفویه/ نصرالله مشکوتی (مروری کلی بر حوادث سیاسی و اجتماعی این دوره ارائه کرده است)، تاریخ سلاجقه و خوارزمشاهیان/ پرویز عباس، وزارت در عهد سلجوقیان/ عباس اقبال. در پایان ذکر می‌کند که روند

آل سلجوق/ راوندی (که تاریخ سلجوقیان را از آغاز تا هنگام سقوط در برمی‌گیرد)، منتجب‌الدین/ اتابک جوینی (که مجموعه‌ای از مکاتبات دیوانی دوره‌ی سنجر، به‌انضمام برخی مراسلات شخصی و غیررسمی است و از نظر اسنادی ارزش دارد)، سلجوق‌نامه/ ظهیری نیشابوری (که به روش تاریخ‌نگاری سلسله‌ای و در شرایط فرهنگی دوره‌ی سلجوقی نوشته شده است)، بدایع الزمان فی وقایع کرمان و سلجوقیان و غز در کرمان (تحریر محمد ابراهیم خبیصی و تصحیح محمد ابراهیم باستانی پاریزی؛ حمیدالدین ابوحماد کرمانی (پافضل کرمانی) که در تاریخ سلاجقه کرمان و آشفتگی اوضاع آن ولایت بعد از حمله غزان می‌پردازد، اخبارالدوله السلجوقیه/ صدرالدین حسینی و پژوهش‌هایی مانند: دولت سلجوقیان/ احمد کمال‌الدین حلمی^۳ (ترجمه عبدالله ناصری طاهری)، با وجود آن که نقص‌های هم دارد، حائز اهمیت است؛ تاریخ ایران کمبریج (ج ۵)/ گردآورنده . جی . ا. بویل، دیوان‌سالاری در عهد سلجوقی/ کارلا کلوزنر و سرانجام باید به «تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره سلجوقیان» شهرام یوسفی‌فر اشاره کرد که به بررسی تاریخ سیاسی دولت سلاجقه پرداخته است.

کتاب فوق‌الذکر در یک مقدمه، چهار فصل، و فهرست منابع و مأخذ تدوین شده است. مؤلف در مقدمه‌ی کتاب از روش نگارش، نحوه‌ی جمع‌آوری مطالب و سختی‌ها و مشکلات نگارش سخن به‌میان آورده است. به نظر نویسنده در هیچ زمینه وقایع‌شمار صحیحی از تاریخ سلجوقیان در دست نیست؛ درحالی‌که مقدمه‌ی لازم برای فهم تاریخ این دوران، در اختیار داشتن روایت صحیح و کامل از تاریخ آن است.

فصل اول: نظری به منابع و مطالعات تاریخ سلجوقیان نام دارد. به عقیده‌ی مؤلف، اولین تحقیقات در این زمینه در ایران بیشتر صبغی ادبی داشته است. این در حالی است که وضعیت تاریخ‌نگاری مورخان این دوره با تاریخ‌نگاری دوره‌ی ماقبل، یعنی غزنوی، آل بویه، یا حتی دوره‌ی بعد از آن، یعنی دوره‌ی مغول قابل مقایسه نیست. نویسنده در معرفی منابع؛ آن‌ها را به ۵

**تصویر ارائه شده از آلپ ارسلان
در برخی متون تاریخی، گرایش
بدان دارد که از آلپ ارسلان الگوی
پادشاهی آرمانی بپرواند**

از مرگ طغرل بیک می‌پردازد. (ص ۵۵) در ادامه، از سیاست فعال آلپ ارسلان در رابطه با خلافت عباسی، مسائل شرق قلمرو سلجوقی (امیر ختلان)، در عراق و حواشی بیابان شام و سرحدات روم و امور کرمان می‌نویسد. (ص ۵۹) از اقدامات سلجوقیان در سایر حوزه‌های اجتماعی، و از جمله تأسیس مدارس نظامیه می‌گوید و به مقاومت‌هایی که بعد از انتخاب ملک‌شاه به عنوان ولیعهد در درون خاندان سلجوقی بروز کرد، توجه شده است. (ص ۶۱) از سیاست اعطای اقطاع آلپ ارسلان و روابط سلجوقیان و امپراتوری بیزانس اطلاعاتی به دست می‌دهد، از جنگ ملازگرد به عنوان یکی از مهم‌ترین جنگ‌های مسلمانان با امپراتوری بیزانس یاد می‌کند (ص ۶۶) و در نهایت می‌نویسد که تصویر ارائه شده از آلپ ارسلان در برخی متون تاریخی، گرایش بدان دارد که از آلپ ارسلان الگوی پادشاهی آرمانی بپرواند. (ص ۶۹) و از دوره بیست ساله حکومت ملک‌شاه به عنوان دوره‌ی اوج قدرت سیاسی سلجوقیان شکوفایی و تکامل نهایی سازمان‌های سیاسی - اداری و اجتماعی جامعه ایران نام می‌برد. از مسائل موجود مهم در برابر سلطان ملک‌شاه، دعای اعضای جاه‌طلب خاندان سلجوقی بر تاج و تخت، تحرکات دشمنان سلجوقی در مرزهای شرقی و شمال غربی ایران، ضرورت تحکیم روابط با دستگاه خلافت عباسی و ضرورت گسترش قدرت سلجوقیان در ابتدای امر نام می‌برد (ص ۷۰) از نظام الملک و قدرت او

مطالعات سلجوقی‌شناسی در داخل و خارج، از این حکایت دارد که بدون تردید رشته‌ی سلجوقی‌شناسی یکی از مغفول‌مانده‌ترین حوزه‌های مطالعات تاریخ ایران به شمار می‌آید. (ص ۱۵) بدین ترتیب، می‌توان گفت؛ فصل اول، نوعی نقد منابع موجود در تاریخ سلجوقیان است.

فصل دوم: پیشینه‌ی تاریخی ترکان و روابط آنان با ایرانیان تا هنگام ظهور ترکان سلجوقی در ماوراءالنهر؛ (الف) پیشینه‌ی تاریخی ترکان: در این بخش به تعریف واژه‌ی ترک و نیز منشأ ترکان می‌پردازد. نویسنده واژه‌ی ترک را نام مشترک گروه‌های مختلف اقوامی می‌داند که به زبان ترکی تکلم می‌کنند. هرچند بسیاری از اقوامی که در زمره‌ی ترک زبانان قرار گرفته‌اند، در گذشته‌ای تاریخی، زبان دیگری داشته‌اند و در اثر مجاورت یا آمیزش با اقوام ترک زبانشان تغییر کرده است. در قسمت بعدی، اطلاعات جالبی از منشأ این اقوام و همچنین نخستین روابط ایرانیان با ترکان (در عصر ساسانیان) ارائه می‌دهد (ص ۱۸ و ۲۲) و از فتح این مناطق به دست اعراب می‌نویسد. (ص ۳۳) همچنین درباره‌ی روابط ترکان و حکومت ساسانی و روابط ترکان و حکومت غزنویان و اقتصاد و جامعه اغوزها اطلاعاتی به دست می‌دهد. (ص ۳۵) و مهم‌ترین زمینه‌های درگیری و ورود اغوزها به ماوراءالنهر را شرح می‌دهد. (ص ۳۶)

فصل سوم: برآمدن سلجوقیان؛ در این فصل، درباره‌ی تاریخ اولیه و قدرت‌گیری خاندان سلجوقی در ماوراءالنهر و گرایش آنان به دین اسلام اطلاعاتی ارائه می‌دهد. (صص ۳۸-۳۷) از غارت و چپاول نواحی شمالی خراسان توسط ترکمنان سلجوقی و تهاجم آن‌ها به ایران سخن می‌گوید (ص ۴۰) از شکست سلطان مسعود غزنوی در نبرد دندانقان (۴۳۱ ه. ق. / ۱۰۴۰ م) به منزله‌ی بروز تحول سیاسی - اجتماعی جدیدی در شمال خراسان یاد می‌کند و از تقسیم قلمرو بین سران سلجوقی می‌نویسد (ص ۴۳) سپس غزان عراق را شرح می‌دهد و به بررسی تاریخ سلجوقیان در دوره‌ی حکومت طغرل بیک می‌پردازد و به روند تعیین جانشینی سلطان بیک توجه دارد و ذکر می‌کند که این روند تابعی از تحولات سیاسی خراسان بوده است (ص ۵۲) نویسنده همچنین به ذکر وزرای مطرح دوره‌ی حکمرانی سلطان طغرل از جمله صاحب حسین میکابیلی و عمیدالملک کندی می‌پردازد. (ص ۵۳) و با بررسی تاریخ سلجوقیان در دوره‌ی حکمرانی آلپ ارسلان (۴۶۵-۴۵۵ ه. ق.) و جانشینان او، به شرح وضعیت قلمرو سلجوقیان بعد

داده‌اند. و از آن‌جا که اساس اصل بر تشریح تحولات سیاسی قرار گرفته است، بهتر بود در پایان شجره‌نامه‌ی مختصری هم از خاندان سلجوقی آورده می‌شد.^۵ یکی از ویژگی‌های این کتاب، این است که انشقاق نژادی و اجتماعی حاکم و محکوم را، که از ویژگی‌های جامعه‌ی اسلامی در دوران میانه بود و در زمان سلاجقه به‌وضوح دیده می‌شود، به‌دقت به تصویر کشیده است. هرچند دوره‌ی سلجوقی، بیشتر به‌واسطه‌ی تحولات فرهنگی و مذهبی آن مورد توجه است؛ ولی در فصل چهارم این کتاب، به‌اجمال مهم‌ترین ویژگی‌های سیاسی و اجتماعی و اقتصادی این دوره را بررسی کرده است. منبع دیگر به وقایع دوره‌ی سلطان محمد و برکیارق اشاره‌ی جزئی داشته‌اند؛ ولی در این کتاب به این دو بیشتر پرداخته شده است. فصل پایانی نسبت به فصول دیگر متفاوت و مستقل و دارای موضوعات مختلفی است. به تحولات شاخه‌ی سلجوقیان کرمان بسیار کم پرداخته شده است.^۶ مؤلف تحولات سیاسی دوره‌ی هر سلطان را به‌طور مشروح بیان می‌دارد؛ ولی اشاره‌ای به ذکر علل سقوط و فروپاشی این سلسله نداشته است.^۷ البته مؤلف عدم ذکر بعضی از این مطالب را محدودیت‌هایی می‌داند که برای کتب درسی وجود دارد. عدم فهرست اعلام (نمایه) یکی از کمبودهای اساسی این کتاب به حساب می‌آید. ولی به طور کلی اطلاعات سیاسی مربوط به سلجوقیان بزرگ و حکومت‌های اتابکان محلی، که در این اثر نقل شده است، ارزش بسیاری دارد.

پی‌نوشت‌ها:

۱. برای اطلاع ر. ک: یاسورث، ادموند. ک: «تاریخ غزنویان؛ حسن انوشه، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸۴.
۲. کلوزنر، کارلا؛ دیوان‌سالاری در عهد سلجوقی؛ یعقوب آژند، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸۱، ص. ۱۱.
۳. استاد دانشگاه کویت
۴. لمبتون، ان. س: مالک و زارع در ایران؛ منوچهر امیری، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۲.
۵. برای اطلاع ر. ک: دیوان‌سالاری در عهد سلجوقی، ص ۱۲۴.
۶. ر. ک: ابو حامد افضل‌الدین کرمانی، تاریخ افضل، گردآورنده مهدی بیانی، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۲۶.
۷. ر. ک: بویل، جی. آ.، تاریخ ایران کمبریج (ج ۵)، حسن انوشه، تهران، امیر کبیر، ۱۳۸۵

به عنوان قدرت بلامنازع یاد می‌کند و به روابط جدید ملک‌شاه با شرق و قراخانیان و غزنویان می‌پردازد. (ص ۷۷) الگوی سپاه سلجوقیان را در دوره‌ی آلپ ارسلان و ملک‌شاه که مبتنی بر سپاه چریکی و قبیله‌ای بود توضیح می‌دهد (ص ۸۰) سال‌های میانی دهه‌ی هشتم قرن ۶هـ. ق را دوره‌ی با ثبات سلطنت ملک‌شاه می‌داند و به اختلاف نظرهایی که بین درباریان و دیوانیان بر سر تعیین جانشین ملک‌شاه اتفاق افتاد اشاره می‌کند (ص ۸۴) سپس به تحلیل شخصیت سلطان محمود غزنوی (۵۱۳-۵۱۱هـ. ق) می‌پردازد و به طور مفصل تاریخ حکومت سلطان سنجر و سقوط حکومت او در اثر شکست از ترکان خطایی (۵۳۵هـ. ق) را شرح می‌دهد (ص ۱۶۱) و در نهایت سال‌های پایانی حکومت سلجوقیان و روی کار آمدن پی‌درپی سلاطین را به تصویر می‌کشد. (صص ۱۸۹-۱۷۸)

فصل چهارم: جامعه و حکومت ایران در دوره سلجوقی؛ در این فصل مروری کلی ولی مهم بر وضعیت درونی حکومت سلجوقیان ایران دارد. مؤلف می‌نویسد: سلجوقیان الگوی کهن مدیریت و اداره‌ی کشور را از دوران پیش از اسلام به ارث برده‌اند (۱۹۱). در دوره‌ی سلجوقیان آموزه‌ی یگانگی دین و دولت حاکم بود (ص ۱۹۲) منصب شحنه و آداب و رسوم قبیله‌ای به عنوان جریان‌های تاثیرگذار در ساختار و شخصیت سلاطین سلجوقی بودند و سنت اتابکی، سنتی است که پس از مهاجرت ترکان هم، نزد آنان حفظ شد. (ص ۲۰۰) و در ادامه منشأ اتابکان فارس، اتابکان آذربایجان، لرستان، اتابکان لر کوچک و اتابکان یزد را شرح می‌دهد. به نظام اقطاع داری و انواع آن در جامعه آن روز ایران توجه شده است.^۸ (صص ۲۱۳-۲۰۹) به نهاد وزارت، تشکیلات ایالات، مذهب و سیاست دینی سلجوقیان و علمای مطرح در مذهب می‌پردازد. (ص ۲۱۶) و هم‌چنین از تصوف به‌عنوان یکی از مهم‌ترین جریان‌های فرهنگی فکری و اجتماعی نیمه‌ی دوم قرن ۵هـ. ق ایران نام می‌برد (ص ۲۲۸) و در نهایت ادبیات و اوضاع اقتصادی ایران در دوره مورد بحث را تشریح می‌کند. (صص ۲۳۷-۲۳۰) مؤلف، در مقدمه کتاب یادآور می‌شود که این کتاب درسی است که در اجابت به نیاز دانشگاه پیام نور برای تدوین متن درسی تاریخ سلجوقیان تدوین شده است. اهمیت و ارزش واقعی این کتاب در آن است که بیشتر به بررسی تحولات سیاسی تاریخ دوره سلجوقیان پرداخته است؛ درحالی‌که اکثر منابع جنبه فرهنگی و دیوانی این سلسله را مورد توجه قرار